

UKLJUČIVANJE ŽIDOVA U DRUŠTVENU, POLITIČKU I KULTURNU SREDINU SPLITA I NJIHOV DOPRINOS TOJ SREDINI

DUŠKO KEČKEMET
58000 Split
Trogirskih žrtava 6

UDK 39:323.3(497.18)
Izvorni znanstveni rad

Pokršteni mletački Židov Daniel Rodriga (Rodriguez) predložio je 1566. Mletačkoj Republici, pod čijom su se vlašću nalazili Dalmacija i grad Split, izgradnju velikoga i dobro opremljena lazareta u splitskoj luci, što je prihvaćeno i na koncu 16. stoljeća protekao je živi trgovinski promet, karavanama i brodovima, između Istoka i Venecije. Za uzvrat je Republika odobrila naseljenje kolonije židovskih izbjeglica iz Španjolske i Portugala (od 200-300 članova) u Splitu. Nastanjeni unutar dijela palače cara Dioklecijana, bez zatvaranja ghetta. Živjeli su i djelovali u slozi s ostalim građanima, pridonoseći razvitku grada na svim područjima, obrani grada od Turaka i sl. Posebno su se isticali kao vrsni krojači, pa su, među ostalim, krojili i vezli folklornu odjeću za seljake iz obližnje Dalmatinske zagore. Osim istaknutih liječnika, privrednika, trgovaca, dali su Splitu jednoga od najzaslužnijih djelatnika hrvatskoga narodnog preporoda druge polovice prošloga stoljeća, Vida Morpurga, uz to tvorničara, knjižara, izdavača i osnivača pučke banke. I u međuratnomu razdoblju vidna je djelatnost splitskih Židova na mnogim područjima u Splitu, sve do tragičnih događaja za vrijeme njemačke okupacije.

U daljnoj su prošlosti rijetke društvene sredine u kojima su Židovi djelovali i istaknutije utjecali na njihov politički, ekonomski i kulturni razvitak. Razlog tome nije bio u njihovoj neaktivnosti na tim područjima, nego u njihovoj prisilnoj izoliranosti i u zabrani bavljenja mnogim aktivnostima u većini društvenih sredina. Osuđivani ili barem sumnjičeni, u tim društvima kršćanske vjere Židovi nisu mogli u potpunosti razviti ni svoje sposobnosti ni aktivnosti kojima su bili skloni, a pogotovo ih nisu mogli u cijelosti - a negdje nikako - primijeniti. U tome su ih sprječavale crkvene, državne i komunalne zakonske zabrane, bojkoti i progoni. Usto ih je i redovita izolacija u zatvorenim ghettima priječila u slobodnijem i širem djelovanju. Međutim, izolacija židovskoga stanovništva u zatvorenim četvrtima, u kojima su se navečer zatvarala vrata, nije bila samo prisila države ili grada, nego i njihov vlastiti zahtjev, da bi se osigurali od čestih izraza netrpeljivosti, pa i fizičkih maltretiranja ostalih građana. Tek je razvijeniji liberalizam, tijekom devetnaestoga stoljeća, oslobađao Židove tih spona i omogućavao im slobodnije i opsežnije djelovanje u društvu, a time i njihov sve vidniji doprinos tome društvu, naročito u gospodarstvu, medicini, znanosti i umjetnosti. Grad Split je bio u tome smislu gotovo iznimka vrijedna pažnje i povijesne obrade. Tome je pridonio i tolerantni stav Mletačke Republike, koja je upravljala Splitom puna četiri stoljeća, od petnaestoga do konca osamnaestoga stoljeća.¹ Postoje arheološki ostaci i pisani spomenici koji svjedoče o nazočnosti židovske kolonije u Splitu. Arheološki nalazi svjedoče o židovskom groblju u antičkoj Saloni, a neki nazivi gradskih predjela (*sinagoga*, *zueca-iudaica*) daju naslutiti da je i u srednjemu vijeku u Splitu bilo nastanjenih Židova.²

Međutim, o aktivnijemu životu i djelatnostima Židova u Splitu može se govoriti tek od njihova grupnog doseljenja u ovaj grad u šesnaestomu stoljeću. Prethodno petnaesto stoljeće bilo je doba većih progona Židova, naročito njihova masovnog izгона iz Španjolske, a zatim i iz Portugala. Mnoge su se izbjeglice iz Španjolske, tzv. Sefardi, sklonile u Tursku carevinu, koja ih je prihvatila, shvaćajući veliki doprinos koji joj oni mogu pružiti na raznim područjima djelovanja. Ona nije imala prema njima vjerskih predrasuda. Sefardi su doseljavali i u Mletačku Republiku koja je prema njima bila mnogo tolerantnija od ostalih kršćanskih zemalja, zbog svoga demokratskog (ili točnije oligarhijskog) uređenja, a i sama naročito sklona trgovini i svjesna pomoći koju od njih može dobiti, naročito u trgovini i bankarstvu. Stoga je i u tada mletačkome Splitu, s još demokratskijim društvenim uređenjem (jer se zbog oskudnije materijalne situacije oligarhija nije mogla razviti), postojalo općenito raspoloženje tolerancije i prihvatljivosti prema doseljenoj židovskoj koloniji.

Prvi doprinos naglom procvatu tranzitne trgovine u Splitu dao je 1566. godine mletački pokršteni Židov, izbjeglica iz Španjolske, Daniel Rodriga (Rodriguez), inače židovski konzul u Veneciji.³ On je mletačkome Senatu predložio svoj projekt izgradnje velikoga suvremenog lazareta u Splitu za prihvaćanje, raskuživanje i provođenje robe u karanteni u tada živomu trgovačkom prometu između Istoka i Zapada, a posredstvom turskih karavana i mletačkih brodova. Nakon savladavanja brojnih prepreka i poteškoća - među ostalim i suprotstavljanja splitskih vlasnika skladišnih prostora do tada u upotrebi - Republika je prihvatila Rodrigov projekt u Splitu i izgradila prostrani lazaret (skelu), jedan od najbolje opremljenih u tadašnjoj Europi. Preko Splita je tada krenula živa trgovina ne samo iz turskih balkanskih krajeva, nego i iz azijskoga Bliskoga i Dalekoga Istoka u Veneciju, a iz Venecije u cijelu zapadnu Europu; kao i ona iz Europe na Istok istim putem.

Zauzvrat je Rodriga zahtijevao od mletačke uprave da u Splitu odobri boravak većega broja židovskih obitelji, španjolskih izbjeglica, i izgradnju naselja, ghetta, za njih; da židovski trgovci mogu slobodno trgovati u tom prometu; da Židovi u Splitu mogu nesmetano živjeti i ispovijedati svoju vjeru; da im se dade zemljište za pokop mrtvih; da im se odobri ustanovljenje jedne banke i čast konzula vlastite narodnosti, koju će dužnost obavljati sam Rodriga. Mletačko Vijeće mudrih prihvatilo je Rodrigove uvjete i tako je osnovana židovska kolonija u Splitu. Novo naselje (ghetto) nisu gradili, nego su dobili dio sjeverozapadne četvrti staroga grada unutar zidina Dioklecijanove palače i sjeverozapadnu kulu iste palače, a na padinama obližnjega brda Marjana područje za podizanje izvangradskoga groblja.

Splitska trgovačka skela, dovršena 1590. godine, počela je djelovati vrlo uspješno. U sedamnaestomu stoljeću promet se toliko povećao da ju je trebalo dva puta dogradivati, pa se konačno njezino južno pročelje na splitskoj obali protezalo u dužini koliko i pročelje monumentalne palače cara Dioklecijana. Sami splitski Židovi su vrlo malo izravno sudjelovali u toj živoj trgovini između Venecije i Turske u razdoblju od dva stoljeća kada je Split bio "*zlatni prsten između Istoka i Zapada*", kako ga je nazvao jedan suvremenik, ali su našli posla u mnogim usputnim uslužnim

i malotrgovačkim poslovima, opslužujući brojne karavane i brodove što su u splitsku luku dolazili s kopna i s mora. Neki su se splitski trgovci obogatili u toj trgovini. Tako je golemi trgovački promet kroz splitski lazaret cvao sve do devetnaestoga stoljeća, kada se postupno počeo smanjivati zbog konkurencije perspektivnijega parobrodarskog trgovačkog prijevoza. Bogatije splitske trgovačke obitelji - pa i neke židovske koje su se u toj trgovini obogatile - sele u Trst.

Iz većine sačuvanih suvremenih isprava može se zaključiti da su Splitski Židovi došli u početku prihvatili bez otpora, a poslije i prijateljski. To dokazuje i činjenica da ni tada ni tijekom tri sljedeća stoljeća splitska židovska četvrt, njihov ghetto, nije bila zatvorena poput onih u ostalim gradovima, osim nekoliko godina pred konac osamnaestoga stoljeća, i to višom naredbom mletačke Vlade. U toj su četvrti splitski Židovi imali svoju sinagogu, a na Marjanu su od 1573. pokapali mrtve. I sinagoga i groblje su i danas očuvani kao istaknuti spomenici ne samo židovske kulture.

Osim lazareta osnovana na Rodrigovu inicijativu i zalaganje, važni su i doprinosi splitskih Židova Splitu, a i širemu društvu. U gradu koji je u šesnaestomu stoljeću zajedno s pučkim predgrađima imao od 3 - 5.000 stanovnika (ovisno o čestim kužnim bolestima), židovska je kolonija imala od 200 - 300 članova. Iako su se držali posebnim izraelskim narodom (*Nazione Ebraica, Universita degli Ebrei*)⁵ aktivno su sudjelovali u životu grada, a odvojeno su obavljali samo svoje vjerske obrede. Čak ni propisi obveze posebnoga prepoznatljivog odijevanja Židova kao u drugim zemljama, u Mletačkoj Republici, pa ni u Splitu nisu bili strogo provođeni. O ravnopravnosti Židova u Splitu govori i to što se oni uopće ne spominju zasebno u gradskom Statutu i ostalim komunalnim uredbama. Inače, veća židovska kolonija postojala je u Dalmaciji jedino u Splitu, dok ih je znatno manje bilo u Zadru i Dubrovniku.

Budući da nisu smjeli posjedovati ni zemlje za obrađivanje, ni zgrade u gradu, bavili su se najčešće sitnom trgovinom. U razdobljima čestih ratova s Turcima, kada se turska granica nalazila nadomak Splita, važno je istaknuti doprinos splitskih Židova u obrani Grada. Njihova je obveza bila da oružaju i brane sjeverozapadnu kulu Dioklecijanove palače. Pisana priznanja i pohvale mletačkih i splitskih upravitelja svjedoče o tome njihovu zalaganju. Drugi doprinos u čestim ratovima i borbama bio je u uspješnom diplomatskom posredovanju nekih istaknutih splitskih židovskih trgovaca između Turaka i Mlečana; trgovaca koji su već prije bili stekli ugled i povjerenje Turaka. Među njima se u XVII. stoljeću istaknuo Josef Penso. Split je bio u naročito teškoj situaciji za vrijeme dugotrajna kandijskog rata u XVII. stoljeću, kada su Turci opsjedali i sam grad. Tada su i svi splitski Židovi, zajedno s ostalim građanima, sudjelovali utvrđujući grad: gradili bedeme, pružali smještaj vojnicima i drugo. Pošto su bili poznati kao krojači, poseban njihov doprinos u ratovima bio je šivanje vreća za opskrbu, plahta za bolnice i vojne odjeće.

Važno je spomenuti i jedan do sada nepoznat njihov doprinos folkloru kršćanskoga žiteljstva: zalede Splita, Dalmatinska Zagora, oduvijek je bilo poznato naročito bogatom folklornom baštinom, posebno vezenom odjećom. Iskusni kožari,

tkalci, mastioci, krojači, a žene poznate vezilje, splitski su Židovi naročito krojili i vezli seljačku odjeću za žitelje Dalmatinske Zagore, ali i za Bošnjake i Hercegovce koji su neprestano dolazili u grad prateći karavane. Sačuvani su inventari s konca XVII. stoljeća iz kojih se vidi da su isključivo oni prodavali robu seljacima iz unutrašnjosti, bilo onu dopremljenu iz Venecije, bilo onu koju su sami proizvodili. Pošto takve folklorne odjeće nije bilo u Veneciji ni u dalmatinskim mletačkim gradovima, navode se originalni hrvatski ili turski nazivi, iako su te isprave pisane talijanskim jezikom. Tako splitski trgovci Baruh, Russo i Penso prodaju seljačke kape (*capiza*, *capize di panno nero*), ženske kapice (*scaffia*), kape s cvjetićima (*capica a fioretto*), donje rublje (*sottomuda*, *cioe bragon*), košulje, hlače (*braghessa*), odijela, kape optočene krznom (*berette con martore*) i sl., ali i izrazito orijentalnu odjeću, kao dimije (*dimie*), ječerme (*jacerme*) i drugo. Neki dijelovi te odjeće bili su posebno izvezeni i ukrašeni: tako ječerme s cvjetićima i izvezenim Božjim imenom. Tradicija prodaje tekstila i odjeće za selo zadržala se u nekim splitskim židovskim trgovinama sve do drugoga svjetskog rata.

Drugi važan doprinos splitskih Židova najširoj društvenoj sredini u kojoj su živjeli bio je obavljanje liječničkoga zvanja, kojemu se posvetilo više njih. Iako su ih kršćanski liječnici katkada u toj profesiji sprječavali, bojeći se konkurencije, židovski su liječnici bili vrlo cijenjeni. Čak su bili i osobni liječnici splitskih nadbiskupa.⁶ Tako su se naročito u XVII. stoljeću istaknuli Jerolim Melamed i Salamon Thobi. Njihove zasluge gradu naročito su se očitovale u liječenju ranjenika u vrijeme ratova s Turcima.

Kada se u XIX. stoljeću postupno ukidaju i ona nevelika ograničenja života, stanovanja i javnoga djelovanja Židova u francuskomu, a zatim u austrijskomu i austrougarskom carstvu, njihovo je aktivno sudjelovanje u životu grada živnulo. Za vrlo plodonosne francuske uprave Dalmacijom guvernera Vicenza Dandola, pokrštenoga mletačkog Židova, i Split je osjetio višestruki napredak.

Za vrijeme austrijske uprave u javnomu životu grada ističu se pojedini Židovi. Tako David Morpurgo sredinom prošloga stoljeća proizvodi grubo tkanje za seljane (*rašu*), gaji svilenu bubu i prede svilu. Splitski Židovi, posebno njihove žene, i dalje kroje od sukna narodne crvenkape na kalupima.

Jedna od najistaknutijih osoba na gospodarskomu i političkom području u Splitu u prošlomu stoljeću je bio Vid Morpurgo. Vodio je vrlo aktivnu i vrlo renomiranu destileriju rakije i likera; 1875. je inicirao osnivanje splitske tvornice opeka; zaslužan je za početke istraživanja rudnoga bogatstva u Dalmaciji; vrlo je djelatan bio u splitskoj Trgovinskoj komori, a naročito zaslužan za osnutak Prve pučke dalmatinske banke kojom je izvukao splitske težake i ostale dalmatinske seljake iz ralja zelenaša. Iskop tupine, eksploataciju cementa i osnutak cementno-azbestne tvornice u Vranjicu provode splitski Židovi Morpurgo, Stock, Campos i Porlitz.

Ali najveći doprinos narodnome preporodu u Dalmaciji dao je Vid Morpurgo. Njegova je knjižara bila stjecište hrvatskih preporodnih pregalaca, pa i katoličkih svećenika. Za razliku od bučnih patriota, on je djelovao trijezno i promišljeno, pa su mu svi dolazili po savjete. Bio je izdavač patriotskih i ostalih izdanja, a pridonio je i

osnutku *Nazionale - Narodnog lista*, glasila narodne stranke u Dalmaciji. Njegov doprinos pobjedi hrvatske stranke na općinskim izborima u Splitu 1882. bio je odsudan, što su priznali svi suvremenici.⁷

Među zaslužnim splitskim Židovima ističe se i Jakov (Arthur) Mussafi, uvaženi filolog i lingvist evropskoga ugleda. Završivši gimnaziju u Splitu i sveučilište u Beču postao je profesor na bečkomu Sveučilištu i profesor prijestolonasljednika Rudolfa na Dvoru.

Gradu Splitu su doprinijeli na raznim područjima i Josip Goldstein i Julije Davidson kao istaknuti fotografi, Viktor Morpurgo u sakupljanju i obradi građe o Rodrigi i splitskomu lazaretu, Tina Morpurgo kao slikarica, Luciano Morpurgo kao pisac, izdavač i fotograf (*Quando ero faciuolo, Poezija jevrejske obitelji, Caccia all'uomo*), Silvio Altaras kao skladatelj zabavne glazbe i drugi.

Tragedija drugoga svjetskoga rata sudbonosno se odrazila i na splitske Židove. Osim onih koji su dali svoj doprinos u borbi protiv okupatora, gotovo svi su završili u logorima. Među prvima se stručnim i humanim doprinosom istaknuo splitski liječnik dr. Izidor Perera-Matić.

Na temelju svega navedenoga možemo zaključiti da je povijest Židova u Splitu ujedno bila i povijest samoga Splita; da su se oni uvijek osjećali građanima ovoga grada (a Splitsani su ih držali ravnopravnim sugrađanima), unatoč održavanoj tradiciji i osobitostima svoje "nacije", njihov je doprinos i utjecaj na sredinu u kojoj su djelovali zaista velik.

BILJEŠKE

1. G. Novak, *Židovi u Splitu*, Split, 1920; D. Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, Split, 1971
2. F. Bulić, *Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split 49/1928, str. 116-117; B. Gabričević, *Jevrejska općina u antičkoj Saloni*, *Jevrejski almanah*, Beograd, 1959-1960, str. 9-10
3. V. Morpurgo, *Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću*, *Starine*, knj. 52/1962, str. 185-248, knj. 53/1966, str. 363-415; R. Paci, *La scala di Spalato e la politica veneziana in Adriatico*, *Quaderni storici*, 13, Ancona V/1970, fasc. I, str. 48-105
4. D. Kečkemet, *Z. Efron, Židovsko groblje u Splitu*, Split, 1973
5. *Per L'Universita degl' Ebrei dalla Citta di Spalato*, *Stampa*, str. 6-19, *Arhiv obitelji Morpurgo*, Split
6. D. Kečkemet, E. Rosenzweig, *Protuzakonita zabrana liječničkog djelovanja Salamona Thobija u mletačkome Splitu*, *Izdanje Historijskog arhiva u Splitu*, br. 10, Split, 1980, str. 5-18
7. D. Kečkemet, *Vid Morpurgo i narodni preporod u Splitu*, *Izdanje Muzeja grada Splita*, Split, 1963; isti, *Vid Morpurgo*, *Jevrejski almanah*, Beograd, 1961-1962, str. 58-67

JEW'S JOINING AND CONTRIBUTION TO THE SOCIAL, POLITICAL AND CULTURAL MILIEU OF SPLIT

Summary

In 1555, the christened Venetian Jew, Daniel Rodriga (Rodriguez) suggested to the Venetian Republic, that ruled in Dalmatia and Split at the time, building a large and well equipped lazaret in the harbour of Split. The suggestion was accepted and, at the end of the 16th century, brisk trade started between Venice and the East, carried by ships and caravans. In return, Venice allowed settling a colony of Jews in Split, some 200-300 of them coming from Spain and Portugal. They settled within the Diocletian Palace walls, undetached into a ghetto, living and working with other citizens and contributing to the town's development in all fields, protecting it from the Turks, etc. They became known as excellent tailors and, among other, were making and embroidering traditional suits for peasants of the nearby Dalmatian hinterland. Besides excellent physicians, bussines-men and merchants, they gave Split one of the most meritorious participants of the Croatian National Revival Movement of the latter half of the 19th century, Vid Morpurgo, a factory-owner, librarian, publisher and founder of the People's Bank. Activities of the Jews of Split continued in many fields in the period between the two World Wars as well, as long as until the tragic events of the German occupation took place.